

प्रकरण सहावे

श्रीसंत मारुती महाराजांच्या स्फुट गद्य-पद्यात्मक वाङ्मयाचा अभ्यास

प्रस्तावना

श्रीसंत मारुती महाराज माकनेरकर यांनी आपल्या धार्मिक, पारमार्थिक, आध्यात्मिक, सामाजिक चिंतनातून विपुल ग्रंथ संपदा निर्माण केलेली आहे. अभंग, कीर्तने, चरित्रे, भगवद्गीतेचे अभंगात्मक मराठी रूपांतर इ. प्रकारची प्रदीर्घ अशी वाङ्मयनिर्मिती केलेली आहे. याचबरोबर काही स्फुट अशी गद्य-पद्यात्मक रचनादेखील त्यांनी केलेली आहे. बोधपर म्हणींचा संग्रह, औषधी संग्रह, संसार सुधारणा, उपदेशपर गोष्टी, आर्य सणांची सुधारणा असे त्यांच्या स्फुट रचनेचे स्वरूप आहे. या रचनांच्या हस्तलिखितांच्या वह्यांचा या प्रकरणाच्या विवेचनासाठी उपयोग झालेला आहे.

समाजाचे सर्वांगीण चिंतन करून महाराजांनी केलेल्या या रचनांचा अभ्यास पुढीलप्रमाणे केलेला आहे.

बोधपर म्हणी

लोकजीवनातील अनुभव 'म्हणी'च्याद्वारे व्यक्त होत असतो. कमीतकमी शब्दांत व्यापक अनुभव व्यक्त करण्याचे 'म्हणींचे' सामर्थ्य ओळखूनच, 'म्हणी' अनुभवाच्या खाणी असे म्हटले जाते. म्हणींच्या मागे व्यापक समाजानुभव असतो. त्यामुळेच 'म्हणींच्या मागे एखादी घटना, प्रसंग किंवा लघुकथा असते. त्यातून प्रस्तुत झालेली बात, तथ्य नंतर लोकांच्या जीभेवर राहाते. त्याला 'म्हण' असे म्हणतात.'^१ हे लोकसाहित्याचे अभ्यासक डॉ. बापूराव देसाई यांचे मत सार्थ वाटते.

मारुती महाराज माकनेरकर यांच्या सामाजिक, सांस्कृतिक व आध्यात्मिक जीवनातील अनुभव व्यापक असा होता. महाराजांचे सामाजिक जीवनातील निरीक्षण अत्यंत सूक्ष्म असे होते. हा अनुभव आपल्या कथा, कीर्तनाद्वारे समाजासमोर मांडत असताना ते म्हणींचा वापर

करीत असत. अशा असंख्य म्हणींचा साठा महाराजांकडे होता. त्यातील ७०१ म्हणी आज त्यांनी आपल्या वहीमध्ये लिहून ठेवलेल्या आढळतात.

म्हणींच्या मुळे भाषा समृद्ध होत असते. त्यामुळेच आपल्या विचारातील रोचकता स्पष्ट करण्यासाठी वक्ता म्हणींचा चपखलपणे वापर करताना दिसतो. ऐतिहासिक सांस्कृतिक, धार्मिक घटनांचे संदर्भ म्हणींच्या मागे असल्यामुळे समाजातील विविध चालीरीतींचे संदर्भ म्हणींच्या मुळे उलगडताना दिसतात. व्यक्तीच्या चांगल्या विचारांचा गौरव करणे तसेच वाईट विचारांचा समाचार घेणे ही कामे म्हणी कौशल्यपूर्ण करीत असतात. यामुळेच समाज जीवनाचा भाग म्हणून भाषा व्यवहारातील म्हणींचे संवर्धन होणे ही काळाची गरज आहे. या दृष्टीने श्रीसंत मारुती महाराज माकनेरकर यांच्या साहित्यातून दिसून येणाऱ्या या म्हणींचा अभ्यास महत्त्वाचा वाटतो.

अनुभवाच्या, चिंतनाच्या पार्श्वभूमीवर अभ्यासासाठी त्यांची पुढील विभागणी करून त्या म्हणींचे स्वरूप समजून घेता येते.

अ) आध्यात्मिक जीवनातील 'ब्रह्म' या संकल्पनेचे स्वरूप सांगणाऱ्या म्हणी पुढीलप्रमाणे दिसून येतात.^२

१. ब्रह्म ते काय । त्यासी हात ना पाय ।
२. ब्रह्म ते पाहिले कोणी । त्याला मुख ना वाणी ।
३. ब्रह्माची सत्ता सर्वावरी । सांगा माणसाची बोली कोठवरी ।
४. ब्रह्म का येते खावयाला । कष्ट करावे लागतात जीवाला ।
५. संतांनी आकार दिले । ब्रह्म सगुण बनविले ।
६. ब्रह्म प्रसन्न झाल्यावरी । यश येते संसारी ।
७. भक्ताने तप केले । ब्रह्म प्रसन्न झाले ।
८. भक्ताने ब्रह्म आठवले । त्यासी ब्रह्म बोलले ।
९. ब्रह्म ज्याच्या दृष्टी । त्याने पवित्र केली सर्व सृष्टी ।

१०. ब्रह्म असे अपार । जीव काय राहे त्याचे समोर ।
११. जीवानं लावलं ठिकाण । म्हणून ब्रह्माचं महिमान ।
१२. ब्रह्म गेले कुडीतून । कुडी पडे ओसाण ।
१३. ब्रह्माने काय माया केली । ती आप रूपे झाली ।
१४. भक्ताने तप केले ब्रह्म प्रसन्न झाले ।
१५. ब्रह्मासी आठवण नाही । म्हणून लोकांना प्रसन्न नाही ।
१६. भक्ताने ब्रह्म आठवले । त्यासी ब्रह्म बोलले ।
१७. जीवाला न कळे । तर काय दगडाला कळे ।
१८. उगीच बोलती ब्रह्म वाचाळे । ब्रह्म सत्तेमुळे जीव सगळे ।
१९. जीवाने किती केले कष्ट । ते ब्रह्मावाचून फुकट ।
२०. ब्रह्मच वाचा बोलते । ब्रह्मच माणसा चालवते ।
२१. ब्रह्म आहे तर देह चाले । सर्व विचार बोले ।
२२. ब्रह्म जर नाही । तर मग मनुष्य बोलेलच कुठून बाई ।
२३. द्वैत कां मग ब्रह्माला । प्रसन्न का नाही ते जनाला ।

ब) मानवी जीवनात 'संसाराला' फार महत्त्व आहे. संसार घरप्रपंच करता करता मनुष्य परमार्थ साधू शकतो, असा विचार महाराज पटवून देत. कारण महाराज स्वतः उत्तम गृहस्थाश्रमी होते. संसारातील जबाबदाऱ्या उत्तम तऱ्हेने पार पाडणाराच आध्यात्मिक, पारमार्थिक जीवनात यशस्वी होतो. हा विचार व्यक्त करण्यासाठी महाराजांनी सांगितलेल्या म्हणींपैकी काही म्हणी पुढीलप्रमाणे.^३

१. संसार करता पोटाची सोय होय । न करता कष्ट त्वरित जीव जाय ।
२. संसार करता दिल आनंदा जाय । दिलगीर राहती रोग होत आहे ।
३. संसार सांग कोणी त्यागीयला । राज्यासाठी रावण पुढे गेला ।
४. अंतःकाळी पाणी पाजतील पुत्र । नाही तरी जीवा न पुसे कुत्र ।

५. भला बुरा करा हा संसार । आनंदाने मरावे हे सर्वात बरे ।
 ६. लाख पुत्र असती त्याला । शेवटी परिवार नाही उरला ।
 ७. मरणाच्या समयी जन न पडे कामा । एकटाच पडला कृष्ण रणांगणा ।
 ८. जीव काम आहे ते स्वप्न । पंच तत्त्वांत जाते विरून ।
 ९. मग काय त्यासी पाप पुण्य । वाऱ्यांत वारा गेला मिळून ।
 १०. ब्रह्म काय रांधते दळते । जीवच करी कष्ट मोठे ।
 ११. दो दिवसांचा हा संसार । तो काय आहे अमर ।
 १२. आल्या संसारी । एकमेकांची प्रीती बरी ।
 १३. एकमेकांच्या भेटीनं । आनंद भोगावा पूर्ण॥
 १४. समय पाहून लाज सोडावी । समय पाहून लाज धरावी ।
 १५. एकमेकांच्या भेटी घ्याव्या । एकमेकांच्या भेटी प्रेमे व्हाव्या ।
 १६. चांगल्या करणीने चांगले भोगतो । वाईट करणीने वाईट भोगतो ।
 १७. विघ्नावाचून कोणी सुटेना । विघ्ने येतील सर्व जना ।
 १८. रात्र आल्याविन का राहते । तशी गरिबी श्रीमंती येते जाते ।
 १९. आकाशाच्या चांदण्या । तशा दोन दिवस श्रीमंताच्या राण्या ।
 २०. असा संसार करावा । तेणे परमेश्वर पहावा ।
 २१. मन ठेवावे गुरूवर । शरीराने करावा संसार ।
 २२. बहू झाले संसारी । वधूवर गेले वैकुंठावरी ।
- क) मानवाच्या कल्याणामध्ये 'संतांचा उपदेश' महत्त्वाचा असतो. महाराज तर सर्व संत सज्जनांचा आदर करणारे होते. संतांच्या माहात्म्याविषयी त्यांनी सांगितलेल्या म्हणींपैकी काही म्हणी पुढीलप्रमाणे^४ -
१. संसार करिता जीव वाया गेला । संत सेवे दिला तो कामा आला ।
 २. साधुसंतांनी जन बहु उद्धरले । अंतःकाळी कल्याण केले ।

३. संसार सेवा करिता का नाही तरत । संत सेवेने बहु उद्धरती ।
४. नाही केली संतांची सेवा । फुकट तरेल का जीव हा देवा ।
५. संत घेती ना कोणाचे काही । तरी जीवा तारिती पाही ।
६. जनानीच संतांची कीर्ती केली । जनानीच जगी वाढविली ।
७. संत सर्व जग उद्धरती । तेथे काय आपुली मती ।
८. भाव तर खरे दाखवितो । भाव तो खऱ्या संता ओळखितो ।
९. जीवाचा भाव घेतल्यावीण । साधूचे कळवळेना मन ।
१०. साधूज्ञान युगायुगी राहे । ते कधी ओसाण होत नाही पाहे ।
११. सेवा करून आपण दोघी जणी । गुरुराया प्रसन्न करू आपण भावांनी ।
१२. गुरुध्यान पक्के बैसले मनी । दोघी गेल्या वैकुंठ भुवनी ।
१३. ऐकावे सत् पुरुषाचे । करू नये मनाचे ।
१४. दारिद्र्यात ही खूष अन् श्रीमंतीत ही खूष । तोचि साधुपुरुष ।
१५. लाज सोडून जावे किर्तना । मानवाचा पाड नको मना ।
१६. लाज धरावी जनाची । धरू नये परमार्थ्याची ।
१७. नित्य सद्गुण स्मरण करता । तेव्हाच पावेल तो देवराणा ।
१८. लाज-भय-शंका सोडून मनाची । सेवा करा गुरुरायाची ।
१९. समज देईल तो गुरुराणा । सतत ध्यानी तो आणा ।
२०. रामकृष्ण भजिले गुरूसी । एका त्या ज्ञात्या व्यक्तिसी ।

ड) समाजातील आळशी निरुद्योगी लोकांच्यावर महाराजांनी आपल्या म्हणींच्याद्वारे हल्ले चढविले व त्यांना उद्योगी बनविले. आळशी वृत्तीवर भाष्य करणाऱ्या म्हणींपैकी काही म्हणी पुढीलप्रमाणे^५ -

१. जिभली चटपट मांगे खायला । मागत नाही काम करायला ।
२. उष्टे खाई लोकांचे । त्यासी लज्जा काय असे ।

३. घरी बसणे गोड वाटे । बायको शेण काढी लोकांचे ।
४. असा आळशी हा दुर्जन । कूळ बुडविल्या जाण ।
५. दिसे मोठा लड्डा । काम करायला आळशी मोठा ।
६. लोकांचे तोंड पाहून । काय मिळते भोजन ।
७. क्षणभर देह ठेवू नये रिकामा । त्या कर्मे तप घडे अपणा ।
८. मोठे मोठे राजे झाले । ते अभ्यासाने वर गेले ।
९. आपल्या कष्टाचे कोणीही खावं । आपल्याकडे कोणाचे उसणे न राहो ।
१०. जन्म जावो सुख सुखांत । करणी पाहिजे शांतवत ।
११. शरीर पाहिजे कष्टाळू । गुण पाहिजे दयाळू ।
१२. कौसलेचा राम बाळ । त्याने केला हिंदुस्थानचा सांभाळ ।
१३. चहा पितो लोकाचा । फुकट मोठेपणा नावाचा ।
१४. दुसऱ्याचे बल वर्णून फायदा काय । आपले बल आपल्या कामा पडे पाहे ।
१५. भाऊ असे संपन्न । बहीण दादा म्हणे गोडाईनं ।
१६. नवरा असे संपन्न । बायको राखी नवऱ्याचा मान ।
१७. गरिबाचा मान । सांगा काय करत आहे जन ।
१८. घोडे लोकाचे । दिमाखाने बसणे दुर्जनांचे ।
१९. उदार गोष्टी सांगे लोकांसी । कमरी नाही दमडी खर्चायासी ।
२०. अंगी नसे शहाणपण । ते काय येते मोठेमोठे कपडे घातल्यानं ।

इ) आपले दैनंदिन व्यवहार सुखकर होण्यामध्ये माणसाचे 'बोलणे' फार मोठी भूमिका पार पाडीत असते. समाजजीवनामध्ये वावरत असताना आपण कसे बोलावे, काय बोलावे, कधी बोलावे याविषयी आपल्या म्हणींच्या द्वारे महाराजांनी मार्गदर्शन केलेले दिसते. महाराजांचे हे मार्गदर्शन, समाजजीवनाचे स्वास्थ्य टिकवून ठेवण्यासाठी निश्चितच उपयुक्त ठरणारे असे आहे. यापैकी काही म्हणी पुढीलप्रमाणे^६ -

१. झाड ओळखावे फुले । माणूस ओळखावे बोले ।
 २. बहु बोलल्याने पाहे । आयुष्य कमी होत आहे ।
 ३. बहु बोलणे दुर्गुण । उगीच काय कुत्र्यांसारखे भुंकून ।
 ४. भुकेला असे जो कोणी । त्यासी बोलू नये वाणी ।
 ५. खिजवू नये कोणासी । भांडण लागे दोघासी ।
 ६. समय पाहून बोलावे । रस्ता पाहून चालावे ।
 ७. बहु बोलणे बंद केले । मुनी एकांती बैसले ।
 ८. वाणी पवित्र नामांनी । गाता साधुची गाणी ।
 ९. अतिशय ओझे ज्या माथा । त्यासी बोलू नये सर्वथा ।
 १०. भीती दाखवू नये कोणासी । पाप लागे आपणासी ।
 ११. सज्जनासी बोलावे । दुर्जनासी त्यागावे ।
 १२. ऐकू नये कोणाचे । पापी या जनाचे ।
 १३. ऐकून घ्यावे जनाचे । करावे आपुल्या मनाचे ।
 १४. हित असेल ते ऐकावे । अनहित असेल ते टाकावे ।
 १५. बहाणा करावा जनासी । घरची गोष्ट न सांगावी कोणासी ।
 १६. व्यर्थ बोलू नये जनासी । धावत भांडण येते घरासी ।
 १७. पाया पडून म्हणे सांगा मज । त्यासी बोल बोलावा सहज ।
 १८. सरळ बोल बोलावा । परका संतोषाला न्यावा ।
 १९. निंदकाचे मुख नरकवाडी । सज्जनाचे मुख अमृत गोडी ।
 २०. दोन्हीचा वाद काही तुटेना । तिसऱ्या शहाण्याजवळ गेल्याविणा ।
- ई) ज्या समाजातील पुरुष, महिला, मुले-मुली 'आरोग्य संपन्न' असतील तो समाज, देश प्रगतीपथाकडे वाटचाल करील असे आपले मत नोंदविणाऱ्या अनेक म्हणी महाराजांनी सांगितलेल्या दिसतात. या म्हणींमधून महाराजांची समाजाच्या आरोग्याविषयी असलेली

कळकळ आपणास दिसते. चांगल्या आरोग्याविषयी मार्गदर्शन करणाऱ्या म्हणींपैकी काही म्हणी पुढीलप्रमाणे -

१. स्वराज्य टिकवणे कठीण । सद्यः प्रजा बहू शक्तिहीन ।
२. पोराचे वय अठरा वर्षांचे । डोळे तेज कमी त्याचे ।
३. शिक्षण विचार बहु त्यासी । शरीर गती क्षीण अशी ।
४. असोनी शिक्षण विचार । शुक्र रोग असती फार ।
५. अशी मुले बहू गेली वाया । तरुणपणी रोग तथा ।
६. मुले ऊन वारा न साहती । थंडी वाऱ्याने ताप येती ।
७. वरी दिसे चांगला । माणूस कमरेत झाला ढिला ।
८. वय विसा वर्षांचे । डोळ्या ऐनका असती बाळाचे ।
९. ठां ठां दंड न वाजती मुलाचे । ठोकल्या दंड वाजती म्हाताऱ्याचे ।
१०. थंडीला न भीती म्हातारे । अंगावर ऊन घेती सारे ।
११. थंडीची भीती झाली तरुणासी । कोट पाटलोन घालिती नित्येसी ।
१२. सांगा की स्वराज्य कठीण । ते काय मिळे बोलल्यानं.
१३. वय ऐंसी वर्षांचे । कांचे सारखे डोळे त्याचे ।
१४. पोराचे मुख दिसे केविलवाणे । वृद्धांचे मुख दिसे उल्हासितपणे ।
१५. पोरीचे वय सोळा वर्षांचे । एकाच गर्भी रोगी देह तिचे ।
१६. बालपणी मुले मरती । हे सध्याची वाईट गती ।
१७. शरीर ज्याचे बलवान । त्यासीच भेटे भगवान ।
१८. देह बलवान त्या भीमाचा । कृष्ण आधीन झाला त्याचा ।
१९. भेटला का अशक्तासी । देव कोण्या रोगी माणसासी ।
२०. शरीर ज्याचे बलवान । त्याचा संसार धन्य ।
२१. मुख्य संपत्ती तनु । देह आहे तरच देहाचा मानू ।

२२. घरी धन पुष्कळ । पण अंगी रोग प्रबळ ।
 २३. मग ती संपत्ती उगीच की । देह बला वाचून सुनीच की ।
 २४. देह विषयाने माजविती । म्हणून शक्तीहीन मुलीची गती ।
 २५. माता बलवान । मग पुत्र कोटून बलहीन ।

ड) परमेश्वरविषयक 'भक्ती' हे तर महाराजांच्या प्रत्येक रचनेचे मूळ अधिष्ठान होते. भक्ती कशी करावी, भक्तीमुळे परमेश्वर कसा प्रसन्न होतो, याचे वर्णन अत्यंत मार्मिकपणे महाराजांनी आपल्या म्हणींच्याद्वारे केलेले दिसते. ते पुढीलप्रमाणे^६ -

१. भाव धरता नेटानं । मग मनांत दिसे भगवान ।
२. रामाची भक्ती करून । कीर्ती वाढविली कोळ्यानं ।
३. भक्तीसी विकावा प्राण । देऊळ झाडावे आपल्या केसानं ।
४. देवा दाखवावे इमान । तो सोडवील तुम्हा विघ्नां वाचून ।
५. देवाचा आधार घेतला सर्वांनी । पांडव - राम कुलांनी ।
६. देवावाचून तारण कोणी । या जगतातला प्राणी ।
७. देह हा देवाचा । अर्पू असे ज्याचा त्याचा ।
८. धरा मनी भरवसा साचा । अंती भेटल रघुवीर साचा ।
९. गुरू दाविती साक्ष अंतरीची । म्हणून शरण जावे त्यासी ।
१०. लाज भय शंका सोडून मनाची । सेवा करा गुरू रायाची ।
११. चित्ती भेट घ्या त्याची । आस करा अविनाश पदाची ।
१२. जन्म मरण सोडवणूक साची । जन्मोजन्मी भेटी होईल या देवाची ।

ऊ) **सद्गुण आणि शिक्षण** यांच्यामुळे व्यक्तीला समाजात मानसन्मान मिळतो. या दोन्ही घटकांचे महत्त्व महाराजांनी ओळखले होते. व्यक्तीच्या आणि समाजाच्या विकासातील सद्गुण आणि शिक्षण यांचे महत्त्व ओळखून म्हणींच्या रूपाने महाराजांनी त्यावर भाष्य केलेले आहे. यापैकी काही म्हणीं पुढीलप्रमाणे^७ -

१. नराचाच होतो नारायण । गुण मिळविल्यानं ।
२. गुणाने साधू । अवगुणाने भोंदू ।
३. गुणाने राम । अवगुणाने चोर नाम ।
४. गुणाने शहाणा । अवगुणाने गाढव नाम ।
५. माणूस सारखाच असे । गुणा अवगुणाने कमी जास्त नावे पडत असे ।
६. बालपणी नसे गुण । म्हणून शिकविण्याचे कारण ।
७. शाळेत घाली पोराना । तो मानावा शहाणा ।
८. शाळेत न घाली पोराना । त्यासी मूर्ख माना ।
९. गुणाकडे लक्ष द्यावे । मूढाकडे लक्ष न द्यावे ।
१०. मातीचा गणपती । कोण न पुजे अती ।
११. जन काय मातीकडे लक्ष देती । गुण गणपतीचे गाती ।
१२. जन्मा येवोनि चांगले करावे । हेंचि सांगे शास्त्र अवघे ।
१३. नादी लागू नये जनाच्या । गोष्टी ऐकाव्या सज्जनाच्या ।
१४. सज्जनाचे घ्यावे कदान्न । दुर्जनाचे घेऊ नये देव अन्न ।
१५. सज्जनाची झोपडी बरी । दुर्जनाचा महाल भिकारी ।
१६. काहींना काही करीत राहावे । तेणे बुद्धि तर्क लाहे ।
१७. मोठे मोठे राजे झाले । ते अभ्यासाने वर गेले ।
१८. मोठमोठ्या राण्या झाल्या । त्या गुणांनी कीर्तीस आल्या ।
१९. राहणी पाहिजे सोज्वळ । बुद्धि पाहिजे निर्मळ ।
२०. शांत राहती पूर्ण । त्यांच्या पुढे उभा राहे भगवान ।

अशा प्रकारे महाराजांनी आपल्या म्हणींच्या द्वारे समाजातील विविध अंगावर भाष्य करून समाजाला मार्गदर्शन केले आहे. विविध काव्यात्मक गुणांनी या म्हणी नटलेल्या आहेत.

उदा. हित असेल ते ऐकावे। अनहित असेल ते टाकावे। सज्जनाशी बोलावे। दुर्जनाशी त्यागावे
इ. म्हणींच्या मधून नादमाधुर्याचा प्रत्यय येतो.

सज्जनाचे घ्यावे कदान्न। दुर्जनाचे घेऊ नये देव अन्न।, सज्जनाची झोपडी बरी।
दुर्जनाचा महाल भिकारी। इ. म्हणींच्या मधून श्रवणसुमगतेचा प्रत्यय येतो. मोठमोठ्या राण्या
झाल्या। त्या गुणांनी कीर्तीस आल्या।, राहणी पाहिजे सोज्वळ। बुद्धी पाहिजे निर्मळ। इ.
म्हणींच्या मधून यमकानुप्रासाचा प्रत्यय येतो. 'जिभली चटचट मांगे खायला। मरत नाही काम
करायला।, उष्टे खाई लोकांचे। त्यासी लाज काय असे।, घरी बसणे गोड वाटे। बायको शेष
काढी लोकांचे। इ. म्हणींच्या मधील रोखठोकपणा समाजातील आळसी लोकांच्या ऐतखाऊ
मनोवृत्तीवर हल्ला चढवितांना दिसतो. शरीर पाहिजे कष्टाळू। गुण पाहिजे दयाळू।, कौसलेचा
राम बाळ। त्याने केला हिंदुस्थानचा सांभाळ। इ. म्हणींच्या मधून ठासीवपणाचा प्रत्यय येतो.
दुसऱ्याचे बल वर्णून फायदा काय। आपले बल आपल्या कामा पडे पाहे।, भाऊ असे संपन्न।
बहीण दादा म्हणे गोडाईनां।, नवरा असे संपन्न। बायको राखी नवऱ्याचा मान। इ. म्हणी मानवी
जीवनातील सत्यावर पखड भाष्य करताना दिसतात.

अशाप्रकारे विविध काव्यगुणांनी नटलेल्या म्हणींमध्ये समाजजीवनाचे प्रबोधन
करण्याची क्षमता असलेली आपणास दिसून येते.

औषधी संग्रह

महाराज हे समाजाभिमुख संत होते. त्यामुळे कथा -कीर्तनांच्या बरोबरच समाजाच्या
इतर गरजाही ते अचूक ओळखत. आजच्या तुलनेत १९४८ पूर्वीचा वऱ्हाड प्रांत, बुलढाणा
जिल्हा व आजूबाजूची खेडी फारच मागास होती. सर्व बाबतीत गैरसोय ही निश्चित होती.
अशा वेळी 'आरोग्य समस्या' ही व्यक्तीची नव्हे तर संपूर्ण समाजाची समस्या होती. समाजाला
गरज होती ती रोगाचे निवारण करणाऱ्या व्यक्तीची, डॉक्टरची मारुती महाराजांसारख्या
आत्मानुभावी संताने ही गरज ओळखली. आपल्याजवळ असणाऱ्या आयुर्वेदीय ज्ञानाचा
त्यांनी उपयोग करून समाजातील आरोग्याची समस्या नष्ट करण्याचा प्रयत्न केला. समाजाला

उत्तम आरोग्याच्या सवयी लावल्या. यामधून महाराजांच्या संवेदनशील मनोवृत्तीचा प्रत्यय येतो. महाराजांनी लहान मोठ्या अशा सत्तावन आजारांवर सांगितलेले उपचार हे घरगुती अशा स्वरूपाचे आहेत ते पुढीलप्रमाणे^{१०} -

सुलभ घरगुती औषध संग्रह

१. कपाळ दुखी : अर्धे दुखो किंवा सर्व दुखो - अरुण उदयीं एक लहान पुरण पोळी तुपात काला करून तीन दिवस खाणे.
२. माथा शुळावर - स्त्रीचे दूध नाकात २-४ थेंब सोडणे.
३. भोवळवर - बकरी दुधात सुंठ खडीसाखर टाकून तापवून घेणे किंवा तरोटा बियांची कॉफी घेणे.
४. अशक्ततेमुळे टाळूत वात होतो त्यावर - गाईच्या तुपात माक्याचा रस घालून ते तूप टाळूस चोळणे.
५. पडश्यावर - आल्याच्या रसांत गूळ व गायीचे दूध मिसळून कवडी येवढी गोळी घेत जावी व माथ्यावर अफूपाणी ऊन करून चोळावे.
६. कानात कंडू झाल्यास - तिळाच्या तेलात सेंदूर मिश्र करून व ते तेल तापवून कानांत टाकीत जावे.
७. कान ठणकीस - कानाबाहेरून ऊन आर्हेगाचा लेप करा वा तो लेप शेकावा.
८. फणस रोगावर - दीड महिना वाकेरी भाते गायीच्या दूधात उगाळून घ्यावे व नाकात गायीचे तूप माकारस मिश्रित ओढावे नाकात मोड आल्यास चंदनी तेल नाकावरून लावावे.
९. मुखरोगावर - काळी माती तोंडात धरून लावावी व बदाम उगाळून मुखात लावावी.
१०. जिव्हेस शाले पडल्यास - सवागी चूर्ण व वेलदोडे चूर्ण लावावे.
११. घशांत कफ अडल्यास - मोहाचे टोळीचे थेंब नाकांत सोडावे किंवा हेट्याच्या पाल्याचे थेंब नाकात सोडावे.

१२. **जन्मतः मुलाचे घशात कफ राहिल्यास-** मूल रडत नाही तर त्याचे टाळूवर सहद चोळावे. म्हणजे घशातील कफ पडतो.
१३. **वमनास -** नारळाच्या केसांची राख मधांतून घ्यावी.
१४. **तापांत कपाळ दुखीवर -** अभेटाचा रस चोळावा किंवा गायीचे तुपांत असमान तारा घालून ते तूप चोळावे हे अमृतांजन सारखा गुण देते.
१५. **अंगात कोणता रोग असल्यास -** पुरणपोळी तूप खाऊ नये. कारण ती जड असते. नुसते कपाळ दुखीवरच खावी.
१६. **गंडमाळेवर -** कोंबडीच्या अंड्यातील बलकांत शेंदूर मिश्र करून मलम करावा व तो त्या गंडमाळेवर लावीत जावा. या मलमाने कोणत्याही गांठी जिरतात. बदा व प्लेगाच्या गाठी सुद्धा जिरतात.
१७. **कोणत्याही जखमेवर -** गाईच्या तुपात संगजीरे व पारसी दोडक्याच्या पाल्याचा रस आणि कर्पूर घालून मलम करावा. हा मलम थंड होतो व कोणतीही जखम बरी करतो.
१८. **व्रण रोगावर मलम-** थोराचे रसांत सेंदूर मिश्रित करून तो पिचकारीने व्रणांत सोडावा. व्रण निंबाचे पाण्याने धूत जावा. कोणतीही जखम निंबाचे पाण्याने शुद्ध करावी.
१९. **त्वचा रोगावर -** पुळ्यास चंदनी तेल लावावे.
२०. **गजकर्णावर -** मनशील, मोरचूद व हिराकशी गोमुत्रातून लावावी.
२१. **खरजेवर -** गाईच्या तुपात मनशील मोरचूद व गंधक खलून मलम करावा व तो खरजेच्या वर लावावा. उन्हांत बसावे व शेणाने तो मलम घासून काढीत जावा व थोडे गंधक पोटांत खावे.
२२. **दमा रोगावर -** गाईच्या दुधात अंजीर उगाळून खावे. वेखंड, सुंठ, बाळहिरडा व तुहीलाही चुर्ण हे चार चूर्ण एकत्र करून दीड-दोन मासे निजते वेळी घ्यावे. वर गरम पाणी प्यावे.

- २३ **खोकला रोगावर** - जायफळ, आंबी हळद, कलमी, सुंठ त्या चार वस्तू हरबऱ्याच्या आकाराच्या घेऊन गोळ्या कराव्यात व त्या नित्य घेत जाव्यात किंवा मौक्तिक मध, आले या रसांत घ्यावे.
- २४ **सूज रोगावर** - आले रसांत जुना गूळ खलावा या नेमे गोळ्या कराव्या. सकाळ-संध्याकाळ एकेक गोळी घेत जावी त्या गोळीवर बकरी दूध चार तोळे तापवून प्यावे. पथ्य तेलकट, आंबट, तिखट, उकडीवर खाऊं नये.
- २५ **पोट गुल्मावर** - अरणी मुळाच्या रसांत गूळ घालून काढा करावा व तो घ्यावा. पथ्य - तूप भात खावा. किंवा दूधभात खावा.
- २६ **वायू गोळ्यावर** - मेथी पानांच्या काढ्यात तूप टाकून प्यावे.
- २७ **पोट शुळावर** - हिंग, ज्वारी दाणे नेमें तुपांत घालून ती गोळी घ्यावी. किंवा एरंड मुळीच्या काढ्यात हिंग घालून घ्यावा.
- २८ **पोट दुखीवर** - हिरडा, काळेमीठ चूर्ण घ्यावे. किंवा भास्कर लवण चूर्ण घ्यावे.
- २९ **एक नळावर** - भास्कर लवण चूर्ण घ्यावे.
- ३० **पानथरीवर** - भास्कर लवण चूर्ण घ्यावे व वर पानथरी सुजीवर बीबा भरावा.
- ३१ **नेत्र रोगावर** - वासन, पाल्याचा बिंढा बांधावा व एक पिंड टाळूवर धार लावावी. असे ५-७ दिवस करावे. किंवा कर्पूर राख (काजळ), वेलदोडे, टरफल राख गाईचे तुपात खलून मस करावी व ते अंजन नेत्रांत घालावे.
- ३२ **कावीळ रोगावर** - तुरटी लाही व जुना गूळ मिश्र करून गोळी एवढ्या गोळ्या करून दोन्ही सांज दोन गोळ्या घ्याव्या. भात, गाईचे दूध खावे (दिवस १४) व ऊस खावा बाभळीचे फुले चुन्याचे पाण्यांत मिश्र करून हात धूत जावे.
- ३३ **संग्रहणी रोगावर** - एक महिना गायीचे दूध प्यावे. दुसरे काहीच खाऊ नये. किंवा डोंगऱ्याचे बालामृत घ्यावे. भात व खर ताक खावे.

- ३४ **अतिसारावर** - बेलाचा मुरब्बा किंवा गायीच्या दुधात उगाळून घ्यावी. किंवा कारसाल अंतरसालीचा रस घ्यावा. किंवा गांज्या, बेल साल, अफूमिश्रित करून उडीद दाणे तेथे नेमें घ्यावी.
- ३५ **कॉलन्यावर** - मकई बोंडसालची राख, रेशीम चिंधी राख, मोरपंखाची राख व वेलदोडे टरफलाची राख या चार राखी एकत्र करून मधातून घ्याव्यात. किंवा कांद्याच्या पाण्यांत पेज करून अर्ध्या-अर्ध्या तासांनी चमचा भर पाणी पीत जावे. किंवा डाळिंबाची मूळी उगाळून थोडी थोडी पीत जावी.
- ३६ **पोट झोंबी असल्यास** - निंबू चिरीत हिंग टाकून तुपांत तळावी व ती चिरी खावी. किंवा हिंगाष्टक चूर्ण घ्यावे.
- ३७ **उचकीवर** - लवंग चूर्ण घ्यावे. किंवा सुंठ साखर घ्यावी. किंवा मोरपंख राख व पिपळी चूर्ण मधांतून घ्यावे.
- ३८ **देवी न येण्याबद्दल** - एक चिंचोका चूर्ण व तेवढीच हळद मुलास द्यावी. पहिल्या दिवशी एक चिंचोका, दुसरे दिवशी दोन असे चढत सात दिवसांत सात चिंचोक्यापर्यंत चिंचोके चूर्ण व तेवढीच हळद चूर्ण द्यावे.
- ३९ **इसब रोगावर** - इच्याऊ पाला छायेत वाळवून चूर्ण करावे व ते चूर्ण गायीच्या तुपात मिश्रावे किंवा तीळ तेलात मिळवावे हा ... मलम ईसबावर लावावा.
- ४० **धातू चट्यावर व रक्तपिती चट्यावर**- पिंपळाची अंतर साल घ्यावी. व ती पोळी साखरे बरोबर खावी.
- ४१ **दम्यावर** - जो खोकल्यावर काढा सांगितला तो काढा घेऊन वर चंदपुटी भस्म जिच्यांत घ्यावे.
- ४२ **गरमी रोगावर** - विलायती झाडाचे बी. चिलमीतून ओढावे.
- ४३ **हींज्वरावर** - कोयनेल चूर्ण किंवा कुटकी चूर्ण किंवा काडेचिराई चूर्ण किंवा कडूपडवळ चूर्ण घ्यावे. घाटा खावा.

- ४४ **कफ ज्वरावर** - उरावर भारङ्गिण घालावे. ऊन कपड्यांनी छाती आवळून घ्यावी. आले-मध घ्यावे किंवा रिंगणी मूळ चूर्ण मध घालून घ्यावे
- ४५ **क्षय रोगावर** - संन्यास घेऊन डोंगर हवेत फिरणे व मेंढी कळपांत निजणे, बैसणे, मेंढ्याचे दूध पिणे या औषधी घ्यावी व पथ्येने वागावे रोगपरीक्षा करून घ्यावे. रोग परीक्षावाचून औषध घेता उपाय होतो मूर्खाची मात्रा ते मृत्युच्या लोकीची मात्रा औषधी कोट्यवधी आहेत. परंतु रोग परीक्षांवाचून गुण येणे शक्य नाही. रोगपरीक्षा म्हणजे नेत्रपरीक्षा, जिह्वा परीक्षा, लघ्वी, परीक्षा, मल परीक्षा, कफाचा मळ फेसयुक्त पांढरा असतो. पित्ताचा पिवळसर असतो व वाताचा काळसर असतो. मुख्य परीक्षा मल-मूत्र आहे. या नेमे परीक्षा करावी. मग औषध घ्यावे.
- ४७ **थंडी वाताने रोगी बेशुद्ध झाला असता-** डोक्यावर उडीद भाकर ठेवावी व आडूळशांच्या रसांत आले रस, पिंपळी चूर्ण कस्तुरी युक्त द्यावा किंवा सुंठ, जायफळ, जायपत्री मधांत उगाळून घेणे. रोग्यावर पहिला उपचार सामान्य औषधीचा करावा व त्यासामान्य औषधीने रोग कमी जास्त पाहावा. मग मोठे औषधे सोडावे. पहिल्यानेच मोठे औषध देऊ नये. अशी उत्तम वैद्याचे अंगी रोग चिकित्सा पाहिजे तरच वैद्यास यश येते.
- ४८ **स्त्रीच्या धुपणीवर** - तांदूळीच्या भाजीच्या मुळाचा रस तांदूळ धुवनात घ्यावे व लाल कांदा चूर्ण खडीसाखर चूर्ण, आवळकंठी चूर्ण एकत्र करून गायीच्या तुपात भाजून घ्यावे व कोणत्याही इंद्रियांतून रक्त वाहत असता हे चूर्ण गायीच्या तुपात भाजून दिले असता रक्त बंद होते.
- ४९ **मुलाच्या पोटांतील डाब्यावर** - गांजाची राख कोमट पाण्यांतून द्यावी. किंवा वड्याची गोळी बलाबल पाहून घ्यावी. बी- किंवा शंखवटीची गोळी घ्यावी.
- ५० **मुलास कफ झाला असता** - भारशिंग उगाळून बाळहिरडे व काळेमीठ चूर्ण घ्यावे.
- ५२ **मुलाचे पोटांतील रोगावर** - भास्कर लवणचूर्ण घ्यावे.

- ५३ **आंव पडणे** - मुरळ शेंग, खडीसाखर आवळकंठी, बडीशेप यांचे चूर्ण द्यावे व वर थंडपाणी प्यावे किंवा बडीशेपचा अर्क साखरेतून घ्यावा.
- ५४ **धातू क्षीणता** - वाकेरीचे भाते गायीच्या दुधांत उगाळून घ्यावे. प्रमाण ४ ते ६ मासे ४९ दिवस घ्यावे. तिखट, आंबट वर्ज-स्त्रीसंग वर्ज.
- ५५ **धातूला ताकद येण्याकरिता** - लपेट्याच्या सालीचा १ तोळा रस व १ तोळा तूप घेऊन प्रथम रस पिऊन व नंतर तूप प्यावे. १४ दिवस भात, तूप, दूध खावे, उडदाच्या डाळीचा कट तोंडी लावावा.
- ५६ **विंचू दंशावर** - आघाडाची मूळ पाण्यात उगाळून दंशाचे जागी लावावी व शेकावे (२) आघाड्याची मूळ पाण्यांत उगाळून पाच-पाच मिनिटांनी ३ ते ४ वेळा ते पाणी प्यावे. तोंड कडवट झाले म्हणजे विंचू उतरला.
- ५७ **सर्पदंशावर** - माती पाण्यांत टाकून ती गाळून घ्यावी पशूला जास्त प्रमाणात द्यावी. मातीने जर पोट फुगले तर एरंडेल अगर दुसरा ढाळ देऊन ढाळक करावे.

अशा प्रकारे लहान-मुलांचे आजार, स्त्रियांचे आजार, वृद्धापकाळातील आजार अशा विविध रोगांवर, आजारांवर महाराजांनी सांगितलेली ही औषधे जपून ठेवणे आवश्यक आहे. यावरून महाराज हे आयुर्वेदाचे चांगले जाणकार होते असे दिसते.

संसार सुधारणा

महाराजांनी व्यक्तीच्या शारीरिक आरोग्याबरोबर मानसिक, सामाजिक आरोग्याची काळजी 'संसार सुधारणा' मध्ये घेतलेली आहे. घरामध्ये, शेतामध्ये व समाजामध्ये कसे वागावे याविषयी महाराजांनी केलेले मार्गदर्शन म्हणजेच 'संसार सुधारणा' आहेत. एकूण ४२ स्वरूपाच्या सांगितलेल्या संसार सुधारणा तत्कालीन शेतीप्रधान संस्कृती, गावगाडा संस्कृतीला अत्यंत उपयुक्त होत्या. या संसार सुधारणांचा अभ्यास केल्यावर लक्षात येते की, आजच्या 'ग्रामस्वच्छता अभियानाच्या' सर्व संकल्पना या पूर्वीच संसार सुधारणा या उपक्रमाखाली

गावागावात महाराजांनी राबविल्या होत्या. गाव सुधारला तर देश सुधारेल अशी महाराजांची भूमिका या संसार सुधारणेमागे होती.

घर स्वच्छ ठेवावे, घरातील सर्वांच्या आरोग्याची काळजी घ्यावी, गावातील सार्वजनिक पाण्याच्या ठिकाणाची काळजी घ्यावी, तरुण मुला-मुलींच्यावर सदैव चांगले संस्कार करावेत, शेती अवजारांची, गाय, म्हैस, बैल या उपयुक्त जनावरांची काळजी कशी घ्यावी. शेती सुधारणा, पीक सुधारणा, अन्नधान्य संरक्षण, आहार सुधारणा कशी करावी इ. अनेक लहान-मोठ्या गोष्टीसाठी महाराजांनी केलेले हे मार्गदर्शनपर लेखन आजही उपयुक्त असे आहे. व्यक्तीचे वैयक्तिक व सार्वजनिक आरोग्य निरोगी राहण्यासाठी या संसार सुधारणा आजही उपयुक्त आहेत. महाराजांनी सांगितलेल्या संसार सुधारणांपैकी काही सुधारणांचा आढावा पुढीलप्रमाणे घेण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.^{११}

जमीन सुधारणा, सर्पण सुधारणा

तत्कालीन समाज कृषिप्रधान समाज होता. त्यामुळे महाराज शेतजमीन सुधारणा, वृक्ष सुधारणेच्या निमित्ताने मार्गदर्शन करतात. शेतातील पिके काढून झाल्यावर शेतजमीन चांगली उन्हात तापवावी, तिच्यातील हराळी, चोथा वेचून काढावा. शेतजमिनीत पावसाचे पाणी साठेल अशी ढबकी तयार करून ठेवण्यास महाराज सांगतात. कारण यात साठलेले पाणी पावसाच्या तुटवड्याच्या वेळी वापरता येईल असे महाराजांचे सांगणे आहे. महाराजांचे हे विचार आजच्या पाणी आडवा, पाणी जिरवा या शासनाच्या संकल्पनेचे मूळ विचार स्रोत आहेत, असे आपणांस दिसून येईल.

वर्षभराच्या जळणाची सोय व्हावी, म्हणून महाराज वठलेल्या झाडांच्या फांद्या तोडण्यास सांगतात. तसेच दरवर्षी विशिष्ट पद्धतीने झाडांची छाटणी केल्यास झाडांना नवी पालवी फुटून झाडे बहरतातच व तसेच सर्पणाची सोय होते असे महाराजांचे सांगणे असे.

आहार सुधारणा

आहार सुधारणेच्या निमित्ताने महाराज सर्वसामान्य माणसांनी काय खावे, प्यावे याची माहिती देतात. आहारात पालेभाजी, दूध उडीदाचे पदार्थ, डाळी यांचा समावेश करण्यास सांगतात. अशा पदार्थांच्या सेवनाने व्यक्तीचे आरोग्य उत्तम राहते, असे सांगून महाराज आपल्या प्रतिकूल परिस्थितीमध्ये ही सर्वसामान्यजनांनी सकस आहाराचे पथ्य कसे सांभाळावे हे पटवून देतांना दिसतात.

पशू सुधारणा

शेतकऱ्यांच्या जीवनातील गाय, म्हैस, बैल यांचे असणारे महत्त्व महाराज जाणून होते. त्यामुळे पशूंच्या आरोग्याची शेतकरी मंडळींनी काळजी कशी घ्यावी, यावर देखील महाराज मार्गदर्शन करतांना दिसतात. त्यामुळेच पशूंचा गोठा स्वच्छ ठेवावा. पशूंना चारा कुटून द्यावा, त्यामध्ये थोडे मीठ टाकावे असा शास्त्रीय सल्ला देऊन महाराज पशूंच्या आरोग्यासंदर्भात आपला डोळस दृष्टिकोन व्यक्त करतांना दिसतात.

खर्च सुधारणा

सर्वसामान्य लोकांनी आपली महिन्याची मिळकत व आपला मासिक खर्च यांचा ताळमेळ कसा घालावा याचे मार्गदर्शन महाराज इथे करतात. कष्ट करून मिळविलेल्या पैशाचे योग्यप्रकारे नियोजन करीत, बचत करीत गेल्यास व्यक्तीचा व समाजाचा आर्थिक स्तर उंचावेल यासाठी व्यक्तीने विचारपूर्वक वागले पाहिजे असे महाराज सांगतात. त्यामुळेच ते लिहितात की, 'मजुराचा श्रीमंत होतो. तो अकलेनेच होतो. श्रीमंताचा गरीब होतो तो अविचारानेच, आईच्या गर्भातून कोणीही मनुष्य संपत्ती घेऊन आला नाही. तो कर्म करून मेहनतीने व विचार बुद्धीनेच श्रीमंत झाला.'^{१२}

स्त्रियांची सुधारणा

महाराजांना महिला वर्गाविषयी विशेष आदर होता. समाजाच्या उन्नतीमध्ये स्त्रियांचे स्थान महत्त्वाचे असते असे महाराज सांगतात. त्यामुळेच महाराज लिहितात की, 'घरातील

माणसांना स्त्रिया फार कुशलतेने वागवित असतात. स्त्री आपल्या संसार कर्माला उत्तम फळ आणित असते, तिच्या दर्शनाने व हस्ताच्या भोजनाने बहुजनांचे मानस सुखी होते. स्त्रीच्या संगतीने घरातील इतर स्त्रिया व मुले सात्त्विक बनतात. स्त्री वर्गाच्या संपूर्ण विकासासाठी त्यांना शिक्षण मिळणे, त्या संघटित होणे आवश्यक आहे.^{१३} असे महाराजांचे सांगणे आहे. त्यामुळेच महाराज लिहितात की, स्त्रियांनी आपसांत सभा भरवून सद्‌विचाराची पुस्तके व वागणुकीचे नियम एकमेकांस सांगून बोधास जर नेले तर त्यांचा स्वभाव उत्तम बोधी बनेल.^{१४}

वाहन सुधारणा

तत्कालीन लोकांचे प्रवासाचे प्रमुख साधन म्हणजे 'बैलगाडी' हे होते. दमणी, छकडा याची उंची मध्यम असावी. गाडी चालविणारा (धुरकरी) निर्व्यसनी, बलवान असावा. त्याला ज्या गावी जायचे ते रस्ते माहितीचे असावेत. सामान ठेवण्यास दमणीखाली पेटी असावी. वैरण ठेवण्यासाठी सोय असावी. दमणीतून रोगी माणसाने इतरांच्या बरोबर प्रवास करू नये, कारण त्याच्या खाकरण्याने, थुंकण्याने इतरांना संसर्ग होऊन निरोगी माणसाला रोगाची लागण होण्याची शक्यता असते. अशाप्रकारे वाहन सुधारणेच्या निमित्ताने महाराजांनी केलेल्या छोट्या सूचना देखील तत्कालात किती उपयुक्त ठरणाऱ्या होत्या याची साक्ष पटते.

घरसुधारणा

ज्या घरात आपण राहतो त्यावर आपले आरोग्य अवलंबून असते. असे महाराजांचे सांगणे आहे. त्यामुळेच घरात दमटपणा, कोंदटपणा असू नये, असे महाराज सांगतात. स्वच्छ सूर्यप्रकाश, खेळती हवा घरात असावी अशी घरांची रचना करावी. वेळच्या वेळी सडासंमार्जन केले की माशा, डास होणार नाहीत. त्यामुळे आपोआपच घरात व घराबाहेरील रोगराई आटोक्यात येईल. महाराजांनी सांगितलेली ही घर सुधारणा आजच्या 'ग्राम सुधारणा' या शासनाच्या उपक्रमाची प्राथमिक अवस्था आहे, असे मानावे लागेल.

अंगण व भोजनघर सुधारणा

लाल माती, पिवळी माती व पांढरी माती यांनी भोजनघर व अंगण सारवून घ्यावे, यामुळे घरातील वातावरण प्रसन्न होईल, असे महाराजांचे सांगणे आहे.

बीज सुधारणा

भविष्यकाळात शेतीसाठी चांगले बियाणे पाहिजे असेल तर बियाणांची चांगल्या पद्धतीने जपणूक केली पाहिजे. यासाठी महाराज घराच्या अंगणात निवडक बी-बियाणे चांगल्या पद्धतीने रूजवून पीक घेण्यास सांगतात. आलेल्या पिकातील बियाणे भविष्यकाळासाठी जतन करून ठेवण्यास सांगतात. महाराजांच्या या बीज सुधारणेत त्यांची आधुनिक प्रयोगशील वृत्ती दिसून येते. बीजसुधारणेद्वारे बीज जपणूक करून ठेवणे म्हणजे भावी समाजावर उपकार करून ठेवण्यासारखे आहे, असे मत महाराज इथे व्यक्त करताना दिसतात.

पाणी सुधारणा /अन्नसुधारणा/वस्त्रसुधारणा

अन्न, पाणी, वस्त्र या तर मानवाच्या मूलभूत गरजा आहेत. या गरजा भागवितांना व्यक्तीजवळ विवेक असावा, असे महाराजांचे सांगणे आहे. त्यामुळे पिण्याच्या पाण्याचे साठे शुद्ध राहावेत, यासाठी प्रत्येकाने नारळाच्या करवंटीचा भांड्यासारख्या वापर करण्यास महाराज सांगतात. पाण्याप्रमाणे अन्नसुरक्षेला महाराज प्राधान्य देतांना दिसतात. मातीच्या भांड्यात अन्न शिजवून लागेल तेवढे घ्यावे व उरलेले अन्न झाकून ठेवणेस महाराज सांगत. अन्न टिकून ठेवले पाहिजे, असे महाराजांचे सांगणे होते.

प्रजा मान सुधारणा

या संसार सुधारणेमध्ये महाराजांनी व्यक्तीने सामाजिक नियम, कायदा कसा पाळावा, या संदर्भात अत्यंत साध्या सोप्या शब्दात मार्गदर्शन केलेले आहे. उदा. 'प्रजेने कायद्याची शिस्त पाळावी, शेतीच्या बांध-वरुळया उत्तम ठेवणे, घरे, छपरे, कायदा नेमें बांधणे म्हणजे कोणताही गुन्हा न करणे. हा सत्तेपासून मान मिळविणे होय. वेळोवेळी प्रजेचा जो अपमान

होतो तो कायदा शिस्त न पाळण्याने होतो. आपले कर्म आपण उत्तम कायदा नेमे ठेवले तर जन्मभर आपला अपमान होणारच नाही. एकमेकांत प्रेमाने वागावे, प्रेमाने बोलावे, प्रेमाने खेळावे, प्रेमाने संसार काम करावे. अशी प्रजा प्रेमाने वागली असता एकमेकांची कामे उत्तम होतील.^{१५} महाराजांनी सांगितलेले हे विचार व्यक्तीचे व सामाजिक स्वास्थ्य टिकवण्यास उपयुक्त ठरणारे आहेत, असे आपणास दिसून येईल.

सोयरे सुधारणा

इथे महाराज प्रत्येकाने संसार किती दक्षतेने करणे किती आवश्यक आहे हे सांगतात. जी व्यक्ती संसारातील जबाबदाऱ्या काळजीपूर्वक पार पाडेल तिचा संसार उत्तम होईल. संसार उत्तम झाला की आपोआप समाजाची उन्नती होईल, असे महाराज सांगतात. त्याचबरोबर उत्तम संसारी व्यक्तीला सगेसोयरे मानसन्मान देतातच, पण सामाजिक जीवनात देखील त्या व्यक्तीची महती वाढते. त्यामुळे उत्तम संसाराचे संस्कार प्रत्येकावर झाले पाहिजेत असे महाराजांचे सांगणे आहे.

समारोप

उपरोक्त संसार सुधारणांचा अभ्यास करता असे दिसून येते की, व्यक्तीचे वैयक्तिक व सार्वजनिक आरोग्य निरागी राहाण्यासाठी या संसार सुधारणा आजही उपयुक्त आहेत.

आर्य सणांची सुधारणा

आपला भारतीय समाज हा उत्सवप्रिय आहे. परंपरेने आपल्याकडे अनेक सण, उत्सव, देवदेवतांचे जन्मोत्सव साजरे करण्याची प्रथा आहे. महाराजांनी अशा सव्वीस सण, उत्सवांच्यावर भाष्य केले आहे.

शिमगा (होळी पोर्णिमा), गुढीपाडवा, रामनवमी, हनुमंत जयंती, अक्षयतृतीय्या, वटसावित्री, पोळा, दसरा, दिवाळी इ. सव्वीस सणांच्या मागची आपली भूमिका मांडलेली आहे. त्याकाळी इंग्रजी सत्तेचा अंमल भारतावर होता. आपल्या भारतीय संस्कृतीचे संरक्षण

करावे, राष्ट्राभिमान निर्माण करावा ही महाराजांची भूमिका होती, असे 'आर्य सणांची सुधारणा' या उपक्रमाकडे पाहिल्यावर दिसते.

या सणांच्या निमित्ताने सर्वांनी एकत्रित यावे. वर्षभर आपल्याला मदत करणाऱ्या, चैतन्य देणाऱ्या निसर्गाचा, पशुपक्षी यांच्या विषयीचा आदर व्यक्त करावा, अशी महाराजांची भूमिका होती, हे पुढील उदाहरणांच्यावरून लक्षात येते.

उदा. गाय, म्हैस, बैल या जनावरांना शेतकऱ्यांच्या जीवनात अत्यंत महत्त्व आहे. 'पोळा' या सणादिवशी या सर्वांची पूजा करावी, त्यांना चांगले पदार्थ खाण्यास द्यावेत, नमस्कार करावा, असे महाराज सांगतात.

‘गो माते माथा चरणावरी । तुझा पुत्र बैल उपकारी ।

त्याचे उपकारे अन्न मिळे जन्मभरी ।

तुझ्या दुग्धे हाडें वाढिले माते परी ।

जन्मभरी मी तुझी स्तुती करी ।’^{१६}

अशी प्रार्थना करण्यास महाराज सांगतात. अशा अनेक कवनातून निसर्गाविषयीची कृतज्ञता व्यक्त करण्याच्या वृत्तीची शिकवण महाराज देतात.

प्रत्येक सणाच्या वर्णनासाठी महाराजांनी अशी प्रार्थनेसाठी केलेली रचना समाज जीवनाच्या संस्कारासाठी उपयुक्त ठरणारी आहे. महाराजांनी सांगितलेल्या या सणांच्या माहितीचा आढावा पुढीलप्रमाणे-

शिमगा (होळी पोर्णिमा)

शिमगा सणाचा उल्लेख महाराज 'यज्ञ कर्म' असा करतात. पंचतत्वाचे पूजन हा या सणामागचा उद्देश आहे, असे सांगून शिमगा उत्सव साजरा करण्याने पाऊस पडतो, धान्य पिकते, पंचमहाभूते संतुष्ट होतात, असा पूर्वजांचा समज होता म्हणून हा सण पूर्वापार श्रद्धेने साजरा केला जातो, असे आपले मत महाराज या सणासंदर्भात मांडतात. अशा सणांमुळे सामाजिक वैरत्वाचा नाश झाला पाहिजे, अशी भूमिका महाराज मांडताना दिसतात.

शिमगा हा विधीपूर्वक कसा साजरा करावा या विषयी मार्गदर्शन करताना महाराज लिहितात -

यज्ञ पुनीत पौर्णिमेसी । पुजावे वेद विधी अग्नीसी ।
सुख दे आम्हा बारामासी । अग्नीदेवा विनंती अहरानिसी ॥
तीळ तुपे अर्पावे यासी । संतुष्ट करावे अग्नीदेवासी ।
वेद मंत्रे प्रार्थना करावी । रघुपती पायीं नित्य अर्पावी ॥^{१७}

गुढीपाडवा

गुढीपाडवा या सणाचा उल्लेख महाराज 'आर्यांचा राष्ट्र ध्वज उभारण्याचा सण' असा उल्लेख करून भारतीय सणामागील आपली राष्ट्रीयत्वाची भावना व्यक्त करतात. गुढीपाडवा हा सण परंपरेने कसा साजरा करावा याची माहिती महाराज देतातच, पण त्याचबरोबर 'घरातील सर्वांनी सहकुटुंब गुढीसमोर उभे राहून राष्ट्र प्रार्थना करावी' असा सल्ला देतात. यामधून महाराजांची सणामागील राष्ट्रीयत्वाची भावना दिसून येते. या दिवसापासून सर्वांनी पित्तशामक अन्न सेवन करावे, असा उपदेश करतात. महाराजांच्या या उपदेशामधून समाज स्वास्थ्यासाठी आवश्यक असणारी राष्ट्रभावना, सामाजिक सलोखा व बदलणाऱ्या निसर्ग चक्राचे भान या त्रिसूत्रीचे दर्शन आपणाला दिसते.

गुढीपाडवा हा सण विधीपूर्वक कसा साजरा करावा या विषयी मार्गदर्शन करताना महाराज लिहितात -

प्रतिपदेसी गुढी उभारावी । पूजन करोनी प्रार्थना करावी ।
बारामास सुख दे आम्हा देवा । रघुपती गर्भी पुत्र तुज ऐसा व्हावा ।
देशाची जो उभारील गुढी । असा शूर पुत्र वंशी व्हावा प्रौढी ।
रघुराया ऐक माझी प्रार्थना । प्रसन्न व्हा ना आम्हा गृहस्था ।^{१८}

रामनवमी

रामनवमी या दिवशी राम-सीतेची चित्रे काढावीत. घरातील सर्वांनी या चित्राचे पूजन करावे. धान्य, दूध, दही, साखर इ. पदार्थ सर्वांनी एकत्र येऊन भक्षण करावेत व 'आमच्या राष्ट्राला जय प्राप्त होवो', अशी प्रभू रामचंद्राजवळ प्रार्थना करावी असे महाराज सांगतात. यामधून रामनवमी या सणामागील महाराजांची असणारी राष्ट्रीयत्वाची भावना दिसून येते.

हनुमंत जयंती

हनुमंताचा जन्मसोहळा कशा प्रकारे साजरा करावा याची माहिती महाराज पुढील प्रमाणे देतात. 'सूर्योदयी स्नाने करून हनुमंताचे पूजन करून फुले, पुष्पे वाहून नैवेद्य दाखवून सहकुटुंब हनुमंताच्या पुढे उभे राहून प्रार्थना करावी. असा बालक राष्ट्र उन्नती करणारा आमच्या गर्भाला येवो.' गूळ, खोबरे, साखर, दूध वाटावे.' हनुमंत जयंती कशी साजरी करावी या बदल महाराजांनी दिलेल्या माहितीमध्ये पारंपरिकता व राष्ट्रीयत्व यांचा मिलाफ असलेला आपणास दिसून येतो.

राज्यारोहन दिन

प्रभूरामचंद्रांनी रावणावर विजय मिळवून अयोध्येस आल्यावर पुन्हा राजसूत्रे आपल्या हाती घेतली. तो दिवस वैशाख शु. ॥ पंचमी 'राज्यारोहन दिन' म्हणून साजरा करावा असे महाराज सांगतात. याप्रसंगी मुलांना गूळ, साखर, दूध वाटावे. मिरवणूक काढावी. 'राम राज्य' येवो अशी मनोकामना व्यक्त करताना पुढील प्रार्थना करावी असे महाराज सांगतात-

॥वैशाख शुद्ध पंचमीसी । राज्यरोहन त्या श्रीरामासी ।

नित्य प्रार्थना रघुरायासी । भजन, पूजन करा नित्येसी ।

प्रार्थोनी श्रीरामासी । प्रसन्न करा अंतरासी ।

देवा! सुख द्या देशासी । आम्हा सर्व गृहस्थाश्रमीयासी ।^{१९}

या प्रार्थनेमधून महाराजांचे श्रीरामप्रेम जसे दिसते राष्ट्रप्रेमही दिसून येते.

अक्षयतृतीया

शिवाजी महाराजांची जन्मतिथी व परशुरामाची पुण्यतिथी म्हणून महाराज अक्षयतृतीयेला महाराज विशेष महत्त्व देताना दिसतात. त्यामुळेच अक्षयतृतीया साजरी करताना पुढील प्रार्थना करण्यास ते सांगतात.

॥अक्षय तृतीया बहुत पुनीत असे । या दिनी शिवरायाचा जन्म असे ।

या दिनी परशुराम जन्म असे । म्हणून हा दिन पवित्र असे ।

ऐसे अवतार गर्भी यावे । म्हणून प्रार्थनेसी देवा स्तवावे ।

मरणा आधीं प्रसन्न होई रामा । ऐशा अवतारांचे दर्शन दे आम्हा ॥^{२०}

वटसावित्री पौर्णिमा

या सणाच्या निमित्ताने वटवृक्षाची महाराज माहिती देतात. पारंपरिक पद्धतीने हा सण कसा साजरा करावा हे सांगतात. तसेच अनाथ लोकांना दूध, पोळी, साखर वाटावी असे सांगून सण उत्सवाच्या मागे सामाजिक भान कसे जपावे याचे मार्गदर्शन महाराज करताना दिसतात.

दशहरा सण

दशहरा हा सण पारंपरिक पद्धतीने साजरा न करता तो वेगळ्या पद्धतीने साजरा करावा असे महाराज सांगतात. त्यामुळेच या सणाच्या निमित्ताने सर्वांनी दहा दिवस निसर्ग सान्निध्यात राहवे. गंगेचे पूजन करावे. नदी-नाले यांची प्रार्थना करून सर्वांना प्यायला मुबलक पाणी मिळावे अशी मागणी करून दशहरा सण साजरा करावा असे महाराज सांगतात.

आवो नारायणा धान्य वृद्धि दे ।

जन्मोजन्मी पाणी प्राशनास दे ।

आवो नारायणा करुणा कृपाघना ।

धनधान्य समृद्धि दे सर्व भूत गणा ।^{२१}

अशी सर्वानी परमेश्वराची प्रार्थना करावी, समृद्धीची मागणी करावी असे महाराज सांगतात.

गुरुपौर्णिमा

आषाढ पौर्णिमा या दिवशी गुरुचे गंधपुष्पांनी पूजन करावे. अनाथ लोकांना अन्नदान करावे.

‘वेद विद्या दे सद्बुद्धि दे । परमात्म्याचे दर्शन दे ।

निरपेक्षता दे । तुझे नित्य दर्शन दे ।’^{२२}

अशी गुरुची प्रार्थना करून गुरुविषयीचा आदरभाव व्यक्त करावा असे महाराज सांगतात.

दीपशुद्धी

आषाढ वद्य अमावस्येस दीपशुद्धी हा सण साजरा करावा. याप्रसंगी फल-पुष्प गंधाक्षता यांनी दीपाचे पूजन करावे. मुला-बाळांना दूध साखर वाटावी. सर्वांच्या आयुष्यात सुख समाधानाचा प्रकाश यावा अशी पुढीलप्रमाणे सर्वानी प्रार्थना करावी, असे महाराज सांगतात.

अग्नी देवा सुख दे । अन्न शुद्धि दे ।

मानव गणाना प्रकाश दे । अन्न शुद्धि दे ।

अग्नीदेवा पिडारहित सुख दे ।^{२३}

नागपंचमी

श्रावण शुद्ध पंचमी हा दिवस नागपंचमी म्हणून साजरा करावा. नागदेवतेची पूजन करून सर्वांच्या सुखासमाधानासाठी पुढील प्रार्थना करा असे महाराज सांगतात.

सिंधु क्षीर सागरी । तुझ्या अंगावरी ।

नारायण शयन करी । शेषा तुझी सेवा खरी ।

पिडा निवारी अमुची बरी । आर्यासी सुख दे जन्म भरी ।^{२४}

श्रावणी

श्रावण शुद्ध पौर्णिमेस श्रावणी साजरी करावी. या दिवशी मंगलस्नान करून नवीन वस्त्रे परिधान करावीत व सामाजिक शांततेसाठी प्रार्थना करावी असे महाराज सांगतात.

गोकुळअष्टमी

श्रीकृष्णाने असुरांच्या अत्याचारापासून समाजाला मुक्त केले. त्यामुळे बालगोपालांच्या संगतीने मोठ्या उत्साहाने गोकुळअष्टमी साजरी करावी असे सांगतात. या प्रसंगी कृष्णाचे पाळण्यात घालून पाळण्याचे पूजन करावे. लहान मुलांना दहीभात यांचे भोजन द्यावे व श्रीकृष्णाची पुढील शब्दांत स्तुती करावी, असे महाराज सांगतात.

असूर पळविले त्वां रातोराती । तुझा आश्रय या आर्यभूमी ।

आर्यासी सुख दे ही विनवणी । चरणी ठेवुनी माथां गातो कृष्ण वाणी ।^{२५}

पोळा

शेतकऱ्यांच्या जीवनात अत्यंत महत्त्वाचा असलेला सण म्हणजे पोळा हा होय. महाराज सांगतात या दिवशी गाय, म्हैस, बैल या जनावरांना शृंगारून गावच्या वेशी बाहेर घेऊन जावे. तिथे त्यांचे पूजन करून नैवेद्य अर्पण करावा. गरिबांना अन्नदान करावे. दही, दूध इतरांना वाटावे. पुढीलप्रमाणे गाय, म्हैस, बैल या उपयुक्त जनावरांची स्तुती करावी.

गो माते माथा चरणावरी । तुझा पुत्र बैल उपकारी ।

त्याचे उपकारी अन्न मिळे जन्मभरी । तुझ्या दुग्धे हाडे वाढीले ।^{२६}

गणेशचतुर्थी

चौदा विद्यांचा नायक असणारा गणपती याची अतिआदरे पूजन करावे असे महाराज सांगतात. मंगलस्नान करून द्वादशगंधे, पत्र, पुष्प, अक्षता यांनी गणपतीचे पूजन करून लाडू-मोदक यांचा नैवेद्य दाखवावा व पुढील शब्दांत गणपतीची स्तुती करावी असे महाराज सांगतात.

शंकरो पुत्रो पार्वती सुतं । श्री गजाननं त्रय लोकी पूजनं ।

पुत्र, पुष्प, फल तोय नैवद्य अर्पणे ।^{२७}

पितृतिथी

भाद्रपद वद्य प्रतिपदा ते अमावस्या हा कालखंड पितृतिथी म्हणून पाळावा असे महाराज सांगतात. पितृतिथी विधीयुक्त करून मंगलस्नाने वाडवडिलांचे स्मरण करावे. त्यांच्या नावाने गायीचे पूजन करावे. दानधर्म करावा. अत्यंत पवित्रमनाने पितरांचे ध्यान करावे. पितरांचे तृप्त होतील अशी प्रार्थना, स्तुती करावी असे महाराज सांगतात.

या श्राद्धे वडील तृप्त व्हावा । हेचिं मागणें देवाधि देवा ।

त्यांचे कृपे मज अनुभव व्हावा । वडिलांनी आम्हांसी आशीर्वाद द्यावा ।^{२८}

सीमोल्लंघन

सीमोल्लंघन हा सण विजयश्री मिळविण्याचा दिवस असे सांगून हा सण कसा साजरा करावा या संदर्भात पुढीलप्रमाणे महाराज माहिती देतात. शिलंगण दिनी मंगल स्नान करावे. शुद्ध वस्त्र परिधान करावे. शस्त्रे शुद्ध करावीत. गाडी, घोडे शृंगारावी. मुखात रामनामाचा गजर करीत व मार्गांनी साखर वाटीत सीमा उल्लंघन करावी. गावाच्या सीमेपलीकडे सैन्यासह मुक्काम करावा. प्रेमाने एकमेकांना आलिंगन द्यावे. रामनामाचा गजर करावा व पुढील शब्दांत परमेश्वराची स्तुती करावी असे महाराज सांगतात .

आर्यांचा देश आर्यांसी मिळावा । हाचि जय देवा आम्हासी व्हावा ।

या उल्हासे शिलंगण सण करावा । आर्यांवरी दया करा देवाधिदेवा ।^{२९}

पारंपरिकता व मातृभूमीविषयीचे प्रेम या सणाच्या निमित्ताने आपण जपावे असे महाराजांचे सांगणे दिसते.

दीपावली

या सणादिवशी सर्व घरदार स्वच्छ करावे. घराला तोरणे बांधावीत. घरे विविध प्रकारच्या दीपांनी उजळून काढावीत. त्याचबरोबर गरिबांना अन्नदान द्यावे, असे सांगून

महाराज अशा सणांच्या निमित्ताने समाजातील दुर्बल घटकांचे विस्मरण करू नये असा मोलाचा संदेश देतात. या सणाच्या निमित्ताने परमेश्वराची पुढीलप्रमाणे स्तुती करावी, असे सांगतात.

देवा तूं दिलेला प्रपंच सुखी व्हावा । आम्हा मूढ जनासी तू आशीर्वाद द्यावा ।
पीडा न व्हावी अग्नी देवाधि देवा । ही दीप पूज पूजा अर्पितो देवा ।
या संसाराचे पाप न बाधो देवा । संसार बुद्धी माझी वाढवी देवा ।^{३०}

भाऊबीज

श्रीकृष्णाच्या विषयीची कृतज्ञता स्पष्ट करण्यासाठी द्रौपदीने श्रीकृष्णाचे पूजन केले. तो दिवस भाऊबीज होय असे महाराज सांगतात. द्रौपदीप्रमाणेच इतर महिलांनी आपल्या बंधूचे यशासाठी पूजन करावे व पुढीलप्रमाणे स्तुती करावी असे महाराज सांगतात.

बंधू श्रीकृष्णासारखा असावा । संकटी सोडविल जो जीवा ।
बंधूप्रेम नित्य नवा । हेचिं मज द्यावे देवाधि देव ।
आर्य देश आमुचा ठेवा । हेचि प्रार्थना श्रीकृष्ण देवा ।^{३१}

तुलसी विवाह

राधा-कृष्णाने वृंदावनात प्रेमविवाह केला. तो दिवस तुलसी विवाह होय. असे महाराज सांगतात. कार्तिक शु. ॥ द्वादशी ते कार्तिक पौर्णिमेपर्यंत हा तुलसीविवाह सोहळा साजरा केला जावा असे महाराज मत मांडतात. या प्रसंगी घरादारात रांगोळी काढावी. तुळशी वृंदावन फुलांच्या माळांनी सजवावे. मंत्रोच्चारात राधा-कृष्णाचे लग्न लावून द्यावे. नवे धान्य, दही, तूप सर्वांना वाटावे. गायी गुरांना चारा द्यावा. राधाकृष्णाकडे समाजाच्या समृद्धीसाठी आशीर्वाद मागत पुढील शब्दात कृष्णाची स्तुती करावी असे महाराज सांगतात.

राधा वरियली त्वां देवराया । वृंदावनी तुलसी बागेया ।
तेचि प्रेम दे आम्हा देवराया । आर्य भूमीसी सुखी कराया ।

आर्य देश आमुचा मस्तक पाया । सनातन ठेवी आमुचे नांव राया ।

दारिद्र्य निवारी श्रीकृष्ण राया । सुखी लग्न लागो आर्य तनया ॥^{३२}

ज्ञानेश्वर महाराजांची पुण्यतिथी

कार्तिक शु. ॥ त्रयोदशीस ज्ञानेश्वर महाराजांची पुण्यतिथी साजरी करावी असे महाराज सांगतात. या दिवशी सर्वांनी गुढ्या तोरणी उभी करावीत. भजन, कीर्तन करावे. दिंड्या काढाव्यात व ज्ञानेश्वरीची स्तुती करावी असे महाराज सांगतात.

अविनाश सुख आम्हासी द्यावे । या लागी या संतासी ध्यावे ।

आर्य देशांत धर्म वाढवावे । आर्यासी उपदेशे रंजवावे ।

हाचि प्रसाद आम्हांसी द्यावे । आमुची विनंती तुमच्या चरण सेवे ।^{३३}

नागदिवाळी

मार्गशीर्ष शु. ॥ पंचमी हा दिवस नागदिवाळी साजरा करावा असे महाराज सांगतात. याप्रसंगी अन्न, नव्या भाज्या तयार करून त्याचा नैवेद्य देवास करावा. या नव्या अन्नाची फल, पुष्प, गंध यांनी पूजा करावी. नवे अन्न अनाथांना दान करावे व ईश्वराची पुढीलप्रमाणे स्तुती करावी असे महाराज सांगतात.

नाग दिवाळी पिकी कण येती । देवाश्रये पिके वसुमती ।

वार्षिक पिके दे बा श्रीपती । आर्यांचा वाचवी प्राण हे गती ।

सर्व जिवासी सुख दे हे माझ्या मनी । आर्य देशाची करी बा उन्नती ।^{३४}

चंपाष्टी

सण, उत्सव साजरे करणे या मागे निसर्गाविषयीची कृतज्ञता स्पष्ट करणे. मानवजातीच्या कल्याणासाठी परमेश्वराकडे मागणे ही महाराजांची दृष्टी दिसते. त्याचबरोबर मानवाला उपयुक्त ठरणान्या प्राणी मात्रांविषयी कृतज्ञतेचा भाव ते व्यक्त करतात. त्यामुळे मार्गशीर्ष शु. ॥ चंपाष्टमी दिनी खंडोबाच्या माहात्म्याबरोबरच खंडोबाच्या श्वानाचे पूजन करावे, असे सांगतात. श्वानासारखा प्रामाणिक प्राणी कोणताही नाही. तो रानावनाचे, पिकाचे,

घरादाराचे, चोरांच्यापासून रक्षण करतो. त्यामुळे अशा प्राण्यांचे सणांच्या निमित्ताने पूजन करावे, असे सांगून मानवाला उपयुक्त असणाऱ्या प्राण्यांविषयी कृतज्ञता व्यक्त करण्यास सांगतात.

गीताजयंती

मार्गशीर्ष शु. ॥ एकादशीस कृष्णाने अर्जुनास गीतेचा उपदेश केला. त्यामुळे हा दिवस गीताजयंती म्हणून साजरा करावा, असे महाराज सांगतात. गीता ग्रंथाचे पूजन, गीतेची आरती करावी. गीता श्लोक, पाठ म्हणावा व श्रीकृष्णाची पुढील शब्दात प्रार्थना करावी, असे महाराज सांगतात.

त्वा उपदेशिले अर्जुन राजयासी । तोचि उपदेश फळे आम्हासी ।

त्या उपदेशे फळ आले अर्जुनासी । दिग्विजय केला भरत खंडासी ।

तो विजय दे आम्हा आर्यासी । आर्य देश जिंकू शूर मति ते ऐसी ।

माझी प्रार्थना तुझ्या पायांपाशी । मस्तक माझे श्रीकृष्णाचे चरणाशी ।^{३५}

संक्रांत

संक्रांतीपासून सूर्य मकर राशीत येतो. दक्षिणायण संपून उत्तरायण सुरू होते. सणामागील ही शास्त्रीय भूमिका महाराज सांगतात. त्याचबरोबर तीळ, जवस, गूळ यासारखे पदार्थ आहारात का असावेत हे पटवून देत पारंपरिक पद्धतीने आपण हा सण कसा साजरा करावा हे सांगतात.

वाण देणे

संक्रांतीच्या दुसऱ्या दिवशी महिलांनी एकमेकींना वाण वाटावे. आपल्या पतीचे, कुटुंबाचे मंगलकुशल एकमेकींना सांगावे. आपला देश, समाज याची कीर्ती एकमेकींना सांगून हा सण साजरा करावा असे महाराज सांगतात. यातून पारंपरिकता व देशाभिमान यांचा समन्वय कसा साधावा हे महाराज सांगताना दिसतात. त्यामुळेच महिलांची वाण देणं प्रसंगी वृत्ती कशी असावी हे सांगताना महाराज लिहितात -

एसे वाण वाटावे पति अभिमानी । पतीचे नाव कीर्ती वाढवावी जनी ।

माथा ठेवुनी भगवत चरणी । देशाची पाठवावी कीर्ती त्रिभुवनी ।^{३६}

समारोप

महाराजांनी शिमगा ते संक्रांत अशा सव्वीस सणांची माहिती दिलेली आहे. हे सण पारंपरिक पद्धतीने कसे साजरे करावेत, त्याचबरोबर या सणांच्या निमित्ताने निसर्ग, समाज, राष्ट्राभिमान यांच्याविषयी कृतज्ञता कशाप्रकारे व्यक्त करता येते हे सांगितलेले आहे. महाराज आपल्या भारतीय संस्कृतीवर पारंपरिकतेबरोबरच आधुनिक दृष्टिकोनातून कसे भाष्य करतात याचा प्रत्यय आपल्याला येतो. प्रत्येक सणाच्या वर्णनासाठी महाराजांनी परमेश्वर विषयक, निसर्गविषयक, देशभक्तिपर स्तुतिपर काव्यात्मक रचना केलेली आहे. या रचना समाज जीवनाच्या संस्कारासाठी उपयुक्त ठरणाऱ्या आहेत याची साक्ष पटते.

उपदेशपर गोष्टी

मारुती महाराजांनी कीर्तने, अभंग, चरित्र यासारख्या साहित्य संपदेबरोबर 'उपदेशपर गोष्टी' यासारखी स्फूट रचना केली.

सामान्यातील सामान्य माणसाला व्यवहारचातुर्य, अध्यात्म, देशभक्ती, मानवता, समाजसेवा, धर्मभावना, मानसिक सुदृढता इ. बाबतीत योग्य ते मार्गदर्शन मिळावे. इंग्रजांसारख्या परकीयांचे सामाजिक, सांस्कृतिक, वैचारिक बाबतीतील झालेले आक्रमण यामुळे मानसिकदृष्ट्या गोंधळलेल्या लोकांना मार्गदर्शन करण्यासाठीच महाराजांनी या उपदेशपर गोष्टी लिहिलेल्या आहेत असे दिसते. एकूण अठ्ठावीस उपदेशपर गोष्टी महाराजांनी सांगितलेल्या आहेत. त्या वहीच्या स्वरूपात उपलब्ध आहेत.

कृष्णार्जुन संवाद, व्यवहारविषयी बोध, व्यापार हे राष्ट्राचे जीवन, देशभक्ती म्हणजे देशाचे प्रेम, प्रपंचाची करुण कहाणी, आर्यांची करणी, राहणी, आचार व विचाराची माहिती

इ. शीर्षके असणाऱ्या या उपदेशपर गोष्टीमधून महाराजांच्या चौफेर समाज निरीक्षणाची साक्ष मिळते.

प्रत्येक उपदेशपर गोष्टीमधून दिलेला साध्या सोप्या भाषेतील संदेश व्यक्तीच्या वैयक्तिक व सामाजिक पातळीवरील जीवनात मार्गदर्शन करणारा असा आहे याची साक्ष जागोजागी मिळते. महाराजांनी सांगितलेल्या या उपदेशपर गोष्टीपैकी काही गोष्टींचा आढावा पुढीलप्रमाणे घेण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

व्यवहाराविषयी बोध

या गोष्टीमध्ये महाराज दैनंदिन जीवन जगत असतांना व्यक्तीला इतरांचे सहकार्य आवश्यक ठरते असा विचार मांडतात. त्यासाठी महाराज कृष्णाचे उदाहरण देतात. जरासंधासारख्या शत्रुबरोबर लढण्यासाठी कृष्णाला गोपालांचे सहकार्य घ्यावे लागले असे सांगून महाराज सहकार्याचे महत्त्व पटवून देतात. त्याचबरोबर पूर्वीच्या राजे महाराजे लोकांनी आपल्या राज्यातील सर्व उपकारक अशा योजना राबविण्यासाठी आपले मंत्रिमंडळ व सेवकवर्ग यांचे सहकार्य घेतल्यामुळेच त्या पूर्ण झाल्या असे सांगून व्यावहारिक जीवनात इतरांचे सहकार्य किती महत्त्वाचे असते, हा विचार महाराज पटवून देतात. ज्या लोकांचे आपण सहकार्य घेतो, त्या लोकांना त्यांच्या सहकार्याबद्दलचा योग्य तो मोबदला द्यावा असे सांगून महाराज श्रमाला प्रतिष्ठा प्राप्त करून देतात. त्यामुळेच महाराज लिहितात 'व्यवहारात परक्याचा आश्रय घेऊन व त्याला मोलमजुरी देऊन आनंदित मनाने व्यवहार व्हावा. कारण लोभ धरून व्यवहार सार्थक होत नाही किंवा लोभ सोडूनही व्यवहार सार्थक होत नाही. व्यवहार नैसर्गिक नेमाने व्हायचा आहे तसा होतो. म्हणून मनुष्यांनी सुखी-दुःखी न होता दिलगीर न राहता आनंदमय राहून व्यवहार करणे योग्य आहे.'^{३७}

श्रेष्ठाचाराविषयी बोध

या गोष्टीमध्ये महाराज श्रेष्ठ आचाराचे महत्त्व पटवून देतात. महाराज श्रेष्ठ आचाराचे दैविक श्रेष्ठ आचार व कर्मश्रेष्ठ आचार असे दोन भाग करतात. साधुसंत, देव, स्वधर्म,

आईवडील यांचा आदर करणे. त्यांच्या आज्ञांचे पालन करणे यालाच महाराज दैविक श्रेष्ठ आचार असे संबोधतात. जी व्यक्ती अथवा समाज या श्रेष्ठ आचारांचे पालन करते. त्यांचे कल्याण होते, असे महाराज सांगतात. संत तुकाराम, सुदामा यांनी दैविक श्रेष्ठ आचारांचे पालन केल्यामुळे ते सर्वांच्या आदरास पात्र ठरले. असे महाराज सांगतात. 'दैविक श्रेष्ठाचार हा मानवाचा सुधारणा करणारा मुख्य धर्म होय' हा महत्त्वपूर्ण संदेश महाराज देतात.

सत्य बोलणे, योग्य बोलणे, आपल्या योग्यतेनुसार वर्तन करणे यालाच महाराज कर्मश्रेष्ठ आचार असे संबोधतात. समाज व्यवहारात व्यक्तीच्या बोलण्याला महत्त्व असते. चांगल्या बोलण्यामुळे माणसांची मने जिंकता येतात. त्यामुळे नेहमी इतरांची मने दुखावणार नाहीत याची काळजी घ्यावी, सामाजिक स्वास्थ्याच्या दृष्टीने उपयुक्त असणारा विचार महाराज इथे सांगतात.

मनविक्षेप बोध

या उपदेशपर गोष्टीत महाराज कृष्ण व अर्जुन यांच्यामधील संवाद रचना करून मनाचे सामर्थ्य स्पष्ट करतात. 'मन' हे व्यक्तीचा नावलौकिक वाढविते. तसेच नावाला काळिमा देखील फासू शकते, त्यामुळे व्यक्तीने आपले मन सदैव आपल्या नियंत्रणात ठेवावे, असा विचार महाराज मांडतात. त्यामुळे महाराज म्हणतात. जसा विषय दिला तसे रूप मन धारण करते. ईश्वर विषय दिला तर मन ईश्वर होते. शूर विषय दिला तर शूर होते. जी भाषा द्यावी ती त्याला अवगत होते. आळसाचा विचार दिला तर मन आळशी होते. मनावर सदैव नियंत्रण ठेवले म्हणून पांडव, द्रौपदी यांचे शेवटी कल्याण झाले, असा दाखला देऊन महाराज सर्व सामान्यांनी मनावर नियंत्रण ठेऊन आपले कल्याण साधावे असा विचार येथे मांडतात.

कृतार्थ करण्याविषयी बोध

या उपदेशपर गोष्टीत महाराज ईश्वर, धर्म, राष्ट्रभक्ती या विषयी मार्गदर्शन करतात. आपल्या चांगल्या कर्तृत्वाने जगावर कल्याण करणारी माणसे हीच ईश्वर आहेत. असे महाराज सांगतात. धर्म ही संकल्पना स्पष्ट करताना फार मोठी शब्द चमत्कृती निर्माण न करता साध्या

सोप्या भाषेत धर्माचे स्वरूप उलगडून सांगतांना महाराज म्हणतात. 'परपीडा करणाऱ्यांचा नाश करणे, परावर उपकार करणाऱ्यांचे रक्षण, पालनपोषण करणे हा मनुष्याचा धर्म आहे. चोर कंटकांचा नाश करणे हा धर्म आहे, चोरास साहाय्य देणे हा अधर्म आहे.'^{३८} राष्ट्राच्या कल्याणाची पोकळ बडबड न करता कृती करून दाखविणे हीच खरी राष्ट्रभक्ती आहे, असे महाराज सांगतात. तत्कालाच्या पार्श्वभूमीवर महाराजांचे हे विचार स्वातंत्र्यासाठी धडपडणाऱ्या समाजमनाला मार्गदर्शक होते असे आपणास दिसून येईल.

व्यापार हे राष्ट्राचे जीवन

या उपदेशपर गोष्टीत महाराजांनी व्यापार हाच राष्ट्राच्या उभारणीमध्ये कसा उपयुक्त ठरतो हे सांगितले आहे. आपल्याकडे मुबलक पिकणारी, निर्माण होणारी वस्तू दुसऱ्या मुलखात, देशात पाठवावी व तिकडील वस्तू आपल्याकडे आणावी अशा व्यापारातून आर्थिक उलाढाल होऊन देश आर्थिकदृष्ट्या संपन्न होईल असे महाराजांचे सांगणे आहे. त्यामुळेच महाराज लिहितात. 'हिंदुस्थानची कापशी ही परदेशांत जाईल तेंव्हा हिंदुस्थानाचे लोक सुखी होतील. तसेच परदेशाचा माल हिंदुस्थानचे लोक खरेदी करतील, तरच परदेशा हाती पैसा सापडेल व परदेशचे लोक त्याच पैशाने हिंदुस्थानी कापशी खरेदी करतील.'^{३९} महाराजांचे हे विचार राष्ट्रभक्ती व व्यापार यांच्या संदर्भात किती विवेकपूर्ण होते, याची साक्ष आपल्याला पटते. आजच्या संदर्भात जागतिक व्यापार व उदारीकरणाच्या पार्श्वभूमीवर महाराजांनी तत्कालात सांगितलेले हे व्यापारविषयक विचार पाहिल्यावर महाराजांची दृष्टी भविष्यकाळाचा अचूक वेध घेणारी कशी होती हे आपणास दिसून येते.

देशभक्ती म्हणजे देशाचे प्रेम

या उपदेशपर गोष्टीत महाराज 'देशप्रेम' हे चर्चा करून व्यक्त होत नाही, तर त्यासाठी कृती आवश्यक आहे असा विचार मांडतात. आपल्या प्रत्येक कृतीतून देशाची प्रतिमा अबाधित राहिली पाहिजे, हीच खरी देशसेवा होय असे महाराज सांगतात. आबालवृद्धांच्यामध्ये देश प्रेम कसे निर्माण झाले पाहिजे हे सांगतांना महाराज लिहितात,

‘देशाचे ध्यान स्वप्नवत केले पाहिजे. नित्य देशाचे स्वप्न लहान मुलांना नर-नारींना पडले पाहिजे. हिंदुस्थान देश, त्यातील समुद्र, गंगा, डोंगर, पाऊस, वारे स्वप्नात आले पाहिजे. स्वप्नात गरिबांचे हाल आले पाहिजेत. म्हणजे मनास जनाची व देशाची काळजी आहे असे म्हणता येईल.’^{४०} महाराजांचा हा विचार आजच्या स्वार्थी, राजकारणी लोकांच्या डोळ्यात झणझणीत अंजन घालणारा आहे, असा आपणास दिसून येईल.

आयुष्य टिकविण्याकरिता रोग निवारणार्थ माहिती

या उपदेशपर गोष्टीने महाराज शरीर विज्ञान शास्त्राच्या आधारे मुलामुलीच्या आरोग्याची चिकित्सा करतात. मुला-मुलींचे विवाहाचे योग्य वय कोणते? तारुण्य अवस्थेमध्ये यौवनविकारापासून कसे दूर रहावे? यासाठी मुलामुलींनी कोणत्या चांगल्या सवयी लावून घ्याव्यात, पालकांनी आपल्या मुलांच्यावर कोणते संस्कार करणे आवश्यक आहे इत्यादीची माहिती महाराज देतात. या शरीर विज्ञान शास्त्राला आध्यात्मिक विचारांची जोड देऊन समाजाचे आरोग्य टिकविण्यासाठी महाराजांनी केलेला प्रयत्न त्यांच्या विचारांचे वेगळेपण दाखविणारा असा आहे. उदा. मुलींनी लवकर नवरा करण्याची व मुलांनी लवकर नवरी करण्याची हाव धरू नये. कारण बालपणी विषयापासून बचाव ठेवला म्हणून मुलांच्या व मुलींच्या शरीरात अन्न खाण्याने जी रग येते, ती विषयात न गमावता ती व्यायामात जिरवावी. अंगात विषय न येईल अशी खटपट केली पाहिजे. शरीरास थकवा येईल असे काम केले पाहिजे. शरीर जोराने पळवावे. शरीरात अन्नाचा माज येत असेल तर उत्तम अन्न त्यागून कदान्न सेवन करावे. व्रताच्या निमित्ताने उपवास करावे. एकांतवास व सद्गुरूचे ध्यान करावे. अशी साधना अठरा वर्षेपर्यंत करतील. त्याच मुलाचा पुढे संसार उत्तम होईल. ही शब्द माहिती शब्दाने मुलाला देणे हे ज्ञात्याचे काम आहे. ज्याचे शरीर भाग्य उत्तम असेल त्याला हा बोध मानवेल. ज्याचे लवकर मरण येणार त्याला अल्पवयी विषयी बुद्धी होणारच. शरीर धर्म हा ज्याचा त्यानेच रक्षण करावयाचा असतो. गुरु स्मरण नित्य करून काळ घालवावा किंवा शेतीचे काम करून काळ घालवावा. शरीर सदृढ असेल तरच संसार व परमार्थ करण्याची मौज आहे.

शालेय जीवनातील प्राथमिक स्तरापासून मुलामुलींना लैंगिक शिक्षणाची माहिती द्यावी, यासाठी सध्या शासन प्रयत्न करित आहे. या पार्श्वभूमीवर महाराजांचे उपरोक्त उपदेशपर गोष्टीतील विचार किती महत्त्वपूर्ण आहेत हे लक्षात येईल.

जनांची केविलवाणी सद्यःस्थिती

या उपदेशपर गोष्टीमध्ये महाराजांनी वैभवहीन समाजाच्या स्थितीचे अत्यंत मार्मिकपणे चित्रण केलेले आहे. समाजातील बहुतांश लोकांना आपल्या पूर्वजांच्या संपत्तीवर जगण्याची सवय असते. ज्या वेळी पूर्वजांनी मागे ठेवलेली संपत्ती नष्ट होते, त्या वेळी समाजातील अशा लोकांची अवस्था अत्यंत दयनीय होते. या स्थितीचे वर्णन करतांना महाराज लिहितात. 'पूर्वीचे शूर नाहीसे झाले. त्यांच्या राहत्या वाड्याला खिंडारे पडलीत. पुष्कळ निर्वास झाले. त्यांच्या आजच्या घरांतील स्त्रिया गरिबीमुळे दीनवाणे जीवन जगत आहेत. त्यांच्या दाराशी भिकेला आलेल्या भिकाऱ्याला भीक घालण्याची क्षमता त्यांच्यात राहिली नाही. पूर्वीच्या शूरत्वाच्या व वैभवाच्या कहाण्याच बनल्या आहेत.'^{४१} समाजाची या दयनीय स्थितीतून सुटका व्हायची असेल तर जातिधर्म, मानपान, इ. अवास्तव कल्पना सोडून देऊन लोकांनी उद्योगी बनावे असा सल्ला देतांना महाराज लिहितात. 'स्व-कष्ट करून काही भांडवल मिळविल्याशिवाय राहू नये. पाटील, देशमुख यांनी कल्पनेचा अहंकार सोडून द्यावा. नीच अथवा उच्च धंदे करण्यास सुरुवात करावी. म्हणजे पैसा मिळविण्याकडे लक्ष ठेवले पाहिजे. कारण भांडवलच वैभवाला नेणारे आहे. म्हणून भांडवल व गुण हेच प्रत्येक मनुष्याने सायास करून मिळवावे. जात अभिमानाच्या वतनदारीच्या फाजील गोष्टी करू नये.'^{४२}

समाजाला उद्योगी बनवून दारिद्र्याच्या अवस्थेतून बाहेर काढून वैभवाकडे नेणारे विचार या उपदेश गोष्टीत मांडलेले आपणास दिसतात. असाच विचार 'हिंदुस्थानची पूर्वीची व हल्लीची स्थिती' या उपदेशपर गोष्टीत मांडतांना महाराज लिहितात. मोलमजुरी करून हलक्या कामाची लाज न धरता निर्वाहाची सोय करावी अशा विचाराची माणसे असतील त्यांचीच कीर्ती व मान वाढेल. त्यांच्या संसाराला मोठे फळ येईल.'^{४३}

समाजाची प्रगती व्हावयाची असेल तर प्रत्येकाने उद्योगी बनले पाहिजे हा महाराजांनी त्या वेळी दिलेला संदेश आजही तितकाच महत्त्वाचा वाटतो.

अशा महाराजांनी तत्कालाच्या पाश्वभूमीवर सांगितलेल्या उपदेशपर गोष्टी आज देखील तितक्याच महत्त्वाच्या आहेत याची जागोजागी साक्ष पटते.

समारोप

अशा प्रकारे महाराजांनी बोधपर म्हणी, औषधी संग्रह, संसार सुधारणा, आर्यसणांची सुधारणा, उपदेशपर गोष्टी इ. स्फुट रचना करून समाजातील सर्वसामान्यांच्या प्रबोधनाचे महत्त्वाचे कार्य केलेले दिसते.

निष्कर्ष

१. स्फुट रचनांची भाषा साधी, सोपी अशी आहे. क्वचितप्रसंगी पद्य रचनेचा अवलंब केलेला आहे.
२. व्यक्तीच्या सामाजिक व मानसिक आरोग्याची काळजी घेण्याचा प्रयत्न या रचनांच्या मागे आहे.
३. अभंग, कीर्तन, चरित्र यासारखी प्रदीर्घ अशी रचना करणाऱ्या महाराजांनी स्फुट रचना करून आपल्या वाङ्मयीन अभिव्यक्तीचे व्यापकपण दाखवून दिलेले आहे.
४. महाराजांची ही सर्व स्फुट रचना अप्रकाशित असून वहीच्या स्वरूपात उपलब्ध आहे.
५. स्फुट रचनेतील संदेश व्यक्तीच्या वैयक्तिक व सामाजिक पातळीवरील जीवनात मार्गदर्शक असा आहे, याची साक्ष जागोजागी मिळते.
६. महाराज आपल्या भारतीय संस्कृतीवर पारंपरिकतेबरोबरच आधुनिक दृष्टिकोनातून कसे भाष्य करतात याचा प्रत्यय या स्फुट रचनांमधून येतो.
७. महाराजांनी सांगितलेल्या संसार सुधारणा व्यक्तीचे वैयक्तिक व सार्वजनिक आरोग्य निरोगी राहण्यासाठी आजही उपयुक्त ठरतात.

संदर्भ:

१. देसाई (झोडगे) बापूराव, 'लोकसाहित्य शास्त्र: संस्कृती दर्शन', मधुराज पब्लिकेशन, पुणे, प्रथम आवृत्ती २००२, पृ. ५४.
२. श्रीसंत मारुती महाराज माकनेरकर यांची अप्रकाशित बोधपर म्हणी, वही १, पृ.क्र. १ ते २२.
३. तत्रैव, पृ.क्र. १.
४. तत्रैव, पृ.क्र. १०.
५. तत्रैव, पृ.क्र. १२.
६. तत्रैव, पृ.क्र. १३.
७. तत्रैव, पृ.क्र. १७.
८. तत्रैव, पृ.क्र. १८.
९. तत्रैव, पृ.क्र. १९.
१०. श्रीसंत मारुती महाराज माकनेरकर यांची अप्रकाशित 'औषधी संग्रह', वही १, पृ.क्र. १४८ ते १५१.
११. श्रीसंत मारुती महाराज माकनेरकर यांची अप्रकाशित 'संसार सुधारणा वही १' पृ.क्र. १२५ ते १४५.
१२. तत्रैव, पृ.क्र. १३३.
१३. तत्रैव, पृ.क्र. १३४.
१४. तत्रैव, पृ.क्र. १३५.
१५. तत्रैव, पृ.क्र. १३८.
१६. श्रीसंत मारुती महाराज माकनेरकर यांची अप्रकाशित 'आर्य सणांची सुधारणा' वही १, पृ.क्र. १५२ ते १६६.
१७. तत्रैव, पृ.क्र. १५३.

१८. तत्रैव, पृ.क्र. १५३.
१९. तत्रैव, पृ.क्र. १५५.
२०. तत्रैव, पृ.क्र. १५५.
२१. तत्रैव, पृ.क्र. १५६.
२२. तत्रैव, पृ.क्र. १५६.
२३. तत्रैव, पृ.क्र. १५७.
२४. तत्रैव, पृ.क्र. १५७.
२५. तत्रैव, पृ.क्र. १५२.
२६. तत्रैव, पृ.क्र. १५९.
२७. तत्रैव, पृ.क्र. १५९.
२८. तत्रैव, पृ.क्र. १५९.
२९. तत्रैव, पृ.क्र. १६०.
३०. तत्रैव, पृ.क्र. १६१.
३१. तत्रैव, पृ.क्र. १६१.
३२. तत्रैव, पृ.क्र. १६२.
३३. तत्रैव, पृ.क्र. १६२.
३४. तत्रैव, पृ.क्र. १६३.
३५. तत्रैव, पृ.क्र. १६३.
३६. तत्रैव, पृ.क्र. १६६.
३७. श्रीसंत मारुती महाराज माकनेरकर यांची अप्रकाशित 'उपदेशपर गोष्ठी' वही १, पृ.क्र.
१ ते १२४ पृ.क्र.७.
३८. तत्रैव, पृ.क्र. १९.
३९. तत्रैव, पृ.क्र. २९.

४०. तत्रैव, पृ.क्र. ३६.
४१. तत्रैव, पृ.क्र. ४२.
४२. तत्रैव, पृ.क्र. ४३.
४३. तत्रैव, पृ.क्र. ५०.

(श्रीसंत मारुती महाराज माकनेरकर यांच्या साहित्याच्या अप्रकाशित वहीच्या पृष्ठांची
झेरोक्स प्रत परिशिष्ट क्र. ४ ड पृष्ठ क्र. ३६० ते ३६९ मध्ये पहा.)